

ЛИТЕРАТУРНИ ИЗВОРИ ЗА ИСТОРИЯТА НА ИСПЕРИХСКИЯ КРАЙ

Веселина Белева

LITERARY SOURCES ON THE HISTORY OF ISPERIH REGION

Veselina Beleva

Abstract: *This article is a meeting of Comparative literature, Museology, Modern and Contemporary history. According to a writer from Ludogorie region and in contradiction with the characteristic stagnancy of the museum as a “place of memory”, the article interprets the museum as a book and the book as a possible museum. It provides an opportunity to compare the autobiographical works of writers from Ludogorie, as well as their views, as literary sources on the history of Isperrh region. The study traces the literary and museum representations of the memory and the event in selected works by Geo Donev, Hasan Karahyuseinov – Sevarski, Kostadin Kraynov, Boris Iliev and Hristo Polyakov.*

Key words: *writers from Ludogorie region, autobiographical works, museum structured book, memory, event*

<https://doi.org/10.46687/WWCW5725>

Изследователският периметър на настоящото изложение е среща между сравнителното литературознание, музеологията, новата и най-новата история. От една страна, основания за това се откриват в т. нар. от Пиер Нора „ера на възпоменанията“ – последните десетилетия на европейския XX век, които „преработват“ историческите травми чрез свръхпроизводство на културно наследство. С появата на теоретични изследвания върху паметта (Пиер Нора, Ян Асман, Жак льо Гоф, Пол Рикьор и др.), поставящи въпросите за връзката между памет и история, индивидуална и колективна памет, устна история и материализиран спомен, се засилва интересът към „незабелязания от никого свидетел и участник“ (Светлана Алексиевич). Сред различните теоретизации несъмнено трябва да се подчертае един важен за това изследване аспект – мисленето на литературата като потенциален извор за историята. Освен това, преди да се разбира като институция с идеална цел или музейна експозиция, музеят е книга. Процесът на вписване на предмети в (инвентарна) книга е стъпка към тяхното музеализиране. Следователно е вярно и обратното – книгата е музей. Мисленето на музея като книга (и на книгата като възможен музей) в комбинация със склонността и необходимостта експонатите да бъдат олитературявани, т. е. включвани в разкази (определена парадигматична цялост може да се включи по избор в една експозиционна синтагма), насочва към възможността за експлоатиране на музея в литературата. Така, разлиствайки книгата, читателят/посетителят може да се докосне до „друг“, въображаем, но възможен музей с неговите тематично селектирани истории.

Според Гео Донеv: „В цялата си застиналост къщите музеи приличат досущ на „идеално“ нарисувани кораби сред морето. Готови са да приютят живота, но нещо го е изгонило оттам, готови са да пренесат миналото в бъдещите дни, но лишено от колорита му...“ (Donev 1988: 30). В унисон с гледната точка на един писател от Лудогорието и в противоречие с присъщата фиксираност на музея като „място на памет“ (по Пиер Нора) тук ще интерпретираме музея като книга и съответно книгата като възможен музей. Мислен и реализиран като книга, музеят събира и помирява истинска палитра от противоречия: частно – публично,

автентично – въображаемо, последователност – фрагментарност, образ – слово. През/ чрез книгата, разбирана и четена като фикционален музей, можем да усетим приемствеността между индивидуална, всекидневна и национална памет. Новите тенденции към повишаване на степента на споделеност на културното наследство означават също така преоткриване и съпреживяване на множество разкази за историята посредством спомени – често материализирани в дневници, албуми или писма, въобще в автобиографични текстове. Неслучайно участниците в Нобеловия симпозиум през 2001 г. се опитват да дефинират понятието „свидетелска литература“ и да отговорят на въпроса може ли изобщо литературата да свидетелства (Yeşim Bedlek 2016: 57-58). Според китайския писател и литературен критик Гао Синдзиен свидетелствата в литературата често са по-задълбочени, тъй като, за разлика от официалната история, под формата на литературни творби те трудно могат да бъдат пренаписани. В този смисъл отговорността на писателите като свидетели е наистина голяма.

Това ни дава стимул да съпоставим именно автобиографични текстове на писатели от Лудогорието, прекарвали важна част от живота си в този регион, както и техните гледни точки по отношение на историята на Исперихския край. В избрани автобиографични творби на Гео Донеv („Неугаснали въглени“, 1988), Хасан Караяхюсеинов – Севарски („Пред олтара на огъня“, 1986), Костадин Крайнов („Завръщане към старите огнища“, издадена посмъртно през 2010 г.), Христо Поляков („Не мога да се сбогувам“, 1981) и Борис Илиев („Фрагменти от житието на един закъснял възрожденец“, 2012) ще проследим литературно-музейните преобразования на спомена в сравнителен план със събитието – в неговия исторически аспект. Мислен като автобиографичен визуален фрагмент и разглеждан като „отклонение“ в наративния строеж на избраните произведения, споменът репрезентира и употребата на музея като „културна метафора“ (Protohristova 2016: 163), свързана с митологическите структури на човешкия опит, в унисон с тезата на Гео Донеv за преданието като документ на душата, а документът като душа на историята (Donev 1988: 8).

Гео Донеv е роден през 1940 г. в село Йонково, Исперихска околия. Завършва Ветеринарна медицина и работи като редактор на вестник „Изгрев“ в град Алфатар. Член е на СБП, автор на историческите романи „Посещеният изгрев“ (1983) – роман за въстанието на Шейх Бедреддин, „Фружин и неговото време“ (1985) – за походите на Владислав Варненчик през 1443-1444 г., на сборника с разкази „Самотни гости“, на научно-публицистичния сборник „Христовата участ на българите“, на сборника с басни и пародии „Политически зоопарк“, на стихосбирката „Послания“ и др. Активен член е на Културно-просветно дружество „Родно Лудогорие“ (Шиеv 2008: 413). В началото на демократичните промени се занимава с активна обществена дейност – създател е на Независим патриотичен съюз „Защита“ (1990), основател и главен редактор на списание „Светлик“ (1990), на вестниците „Родолюбец“ (1990), „Светлик“ (1993) и „Съвест“ (1998), учредител на „Център по интердисциплинарно българознание – Шумен“ (1999), „Център по интердисциплинарно българознание – гр. Велики Преслав“ (1999), както и на първите в България конференции по интердисциплинарно българознание в Шумен през 1999 и 2000 г., с участие на волжки българи от Казан. Умира в София през 2004 г. (Komitski 2019).

Гео Донеv, 1980 г. – Исперих, ННИ-ОФ, Инв. № 2606

В настоящото изложение ще разгледаме сборника с художествено-документални есета и очерци „Неугаснали въглини“ – един албум от „отживели или отживяващи“ картини на лудогорския бит, в който се преплитат спомен и събитие. Текстовете на Гео Донеv провокират с темата за разтегливото делиорманско време, граничещо с безвремие – безсъбитийността, която винаги е плашела писателите:

Малцина са се залавяли да пишат за този край – горите му са в равното, селата му са в равното, равен е и животът му... (...) Ето такъв, патриархален, равен, тъжен, забравен сякаш и от двата си господи – Бог и Аллах, сив и безпомощен сред горите си, с разпилени къщи и затрънени дворища, този край влачеше своята орисия на сиромашки роднина, пееше по нивите своите проточени песни под същото небе и под същите звезди – едри, кехлибареножълти и умислени, – под които беше прекарал векове, и времето сякаш вървеше през него като насън. Лястовичките идваха и си отиваха, хората идваха и си отиваха, баба Атанаска в Йонково разправяше на внуците си за Махзар паша и за зулумите му... Плашеха се перата на писачите – в този край като че ли не се случваше нищо за описване, додето отведнъж му стана нещо и се заредиха събитие подир събитие (Donev 1988: 34-36).

Събитийността е свързана със социалистическото строителство „навсякъде в старинното Лудогорие“ – асфалтирани улици, заводи, жилищни блокове, магазини, нови обществени сгради, нови къщи... Но някъде в повтарящите се вариации на маркиращата събитие дума „нов“ се губи „жилавият дух“ на хората от Лудогорието (Делиормана). Изневерявайки на народната традиция в жилищното строителство, със своята еднотипност новите селски къщи създават „строй от напълно уеднаквени хора“, тъй като „не казват нищо за бита и колорита на своите обитатели, за техните естетически пристрастия, за техния стремеж, изразен при планинеца с устрема да строи етажно, нагоре, или при равнинеца – с настаните на един етаж 4-5 стаи“ (Donev 1988: 33).

Илюстрация на метаморфозата е родното на писателя село Йонково. Освен новото строителство, пробив в сънливото йонковско безвремие е и женската еманципация. Младата йонковлийка, снахата на изчезващата вече лудогорка, е читателка на списание „Жената днес“, абонатка на списание „Лада“ и носи „полуминижуп“, „като тръгне за Разград или Исперих, се червисва. Дори къдри косата си веднъж-дваж в годината и яде „по градски“ – с малко хляб, защото може да напълнее от тестените произведения, а е я докторска, я учителска и изобщо началническа жена“ (Donev 1988: 39). Макар и да има ново читалище, тя говори за телевизия и знае имената на говорителите и говорителките, тайно мечтае за „Жигули“, ходи на кръжок и не отстъпва, дори превъзхожда своя съпруг в стопанската и обществена работа. Успоредно с женската еманципация писателят коментира още едно важно събитие („преображение“ в авторовата интерпретация) – откъсването на младия йонковец от земята – за разлика от предшественика си, той не общува с нея, отдалечава я от себе си първоначално на ниво „език“ – опосредства я в нови думи като „икономически предпоставки“, „рентабилност“ и др. На тези модерни „вносни хамути“ Гео Донеv противопоставя спомена за думи, които „лягат върху езика на човека като намазани с мед“ (Donev 1988: 23). Сред думите, загнездили се в паметта на автора, думи, на които той не може да се насити, е „меджия“ – така се нарича сдружаването по роднинска или съседска линия за жътва. Тя извиква в паметта друга дума – „елия“, голяма меджия срещу пари, на голям богаташ в друга околия или област. От роднинската меджия през съседската до елията се гради „друг“ строеж, не толкова нов и модерен, но много по-устойчив, с дълбоки корени в историята – преданието за задружността на хората в Делиормана.

„Документите на душата“ носят онзи неподправен, „жилав“ народен дух. Именно спомените (думи, фрагменти) като носители на преданието са неугасналите въглени от Лудогорието. Такова е преданието за т. нар. „бобадостлук“, в който никой открай време не се съмнява: „Приятелство между фамилиите, идещо от времето и продължаващо в него, по-силно дори от любовта“ (Donev 1988: 41). Също като живота завещаното приятелство стои над религия и социално положение. Когато боба-достлук свързва християнска и мюсюлманска фамилия, хората намесват религията в отношенията си само за да изразят взаимно уважение един към друг: „Така по мюсюлманския Байрам не минаваше без бобадостът да отнесе тава с баклава в дома на християнския си приятел или пък на Великден – да не цъфнат в дома му за радост на децата поне десетина шарени яйца“ (Donev 1988: 44). Не догарят въглените на спомена за събития като варенето на ракия, равно по значимост с жътвата, едновременно спомен, събитие и обред.

Думата „казан“ ще остане неугаснал въглен в пресътворяването на преданието за неусетното сродяване на хората от Лудогорието без разлика от религиозна и социална принадлежност.

Към оценностяването на тази „друга“ събитийност върви и Хасан Хюсеинов Карахюсеинов (Асен Севарски) (1925-1990) в сборника с есета „Пред олтара на огъня“ (1986), които самият той определя като „пътуване към себе си“: „Но ние се захващаме да разкажем за миналото не за това, че копнеем по него, не! Миналото вече е история, а след време ще звучи като някакво далечно предание – хем е възможно да е било, хем пък излиза като легенда: „Имало едно време...“ (Sevarski 1986: 61). В спомените и въобще във визията на Севарски миналото може да бъде едновременно и история, и легенда, но със сигурност и въпрос на културна памет. Както сам признава роденият в село Севар, Кубратско и произхождащ от буден казълбашки род български поет, журналист, преводач и политик, различни древни и по-нови предания за Лудогорието са „втъкани“ в неговата собствена същност и самият той ги предава на деца и внуци така, както ги е унаследил от майка си и баба си, както са му ги разказвали баща му и дядо му. Хасан Карахюсеинов завършва Школата по журналистика към СБЖ, но по призива на ЦК на БКП се завръща в родното си село и работи като тракторно-полевъден бригадир. Кореспондент е на централни издания в Лудогорието като вестниците „Народна младеж“ и „Работническо дело“. Работи в редакциите на вестник „Йени тьшък“ („Нова светлина“) и на списание „Йени хаят“ („Нов живот“), народен представител в IX Народно събрание (1986-1990). Превежда български автори на турски език, както и турски автори на български език, член е на СБП и СБЖ. Има издадени книги на турски и на български език. Автор е на поетичните книги „Лудогорски легенди“ (1968), „И пламък, и огнище“ (1977), „Луда гора“ (1980), „С дъх на жито“ (1985). Лауреат на ордените „Народна Република България“ II степен, „Кирил и Методий“ III степен и „Народен орден на труда“ III степен (Piev 2008: 443).

Подобно на Гео Донеv, Севарски коментира новата (социалистическа) погребална обредност, извършвана в ритуални (не обредни) зали, от ритуални комисии. Нещо повече, Севарски отбелязва, че в Разградски окръг „най-съвременно се вършат скръбните ритуали в Исперихската селищна система“ (Sevarski 1986: 69). При погребални ритуали всички хора от село Лъвино, община Исперих, търсят помощта на „обредника при кметството“, а в град Исперих гробищата са общи и все пак разделени на две половини (християни – мюсюлмани), макар и обредът да се извършва в един и същ Дом на покойника. Според автора отвъд не действат „никакви ходатайства и застъпничества“, нито пък в свещените книги са указани правила, според които мъртвите трябва да се разделят по религии. Защото „слънцето не дели хората, когато ги греє“, те са равни „пред олтара на огъня“. Всъщност, въпреки претенциите за равенство, и Гео Донеv, и Хасан Карахюсеинов – Севарски отбелязват допълнителната разделителна линия, която внася социалистическата погребална „ритуалност“, а именно петолъчката – за покойници партийни членове и такива, които не са били членове на Партията. За разлика от тези нови събития, детските спомени, „севарските сънища“ на писателя не разделят, а градят мостове не просто между жителите на Делиормана, но и въобще между хората. Така казълбашкото предание за Къз Ана (Девицата майка) напомня на родопската легенда за Златокосата мома

Жълтуша, на анадолската легенда за Саръ-къз, на историята за златокосата жена в олтар на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. Общи са мотивите за слизането през нощта до реката, изкъпването, изцеляването на болни доброжелатели, изчезването в невидимото.

Писателят „среща“ своето детство при тюрбето на Демир баба (Железния баща), най-почитания светец сред казълбашкото (алианското) население на Североизточна България. В спомена на Хасан Карахюсеинов за Илинденския събор на Демир баба текке – „денят на Св. Илия (Елияс, Илияс)“ години наред събира хората от района „без разлика от вяра и имена“. В детския спомен на автора християнските семейства, пристигнали от Завет, споделят с неговото казълбашко семейство не само гощавката от един и същи котел, но също така заедно, съвместно до-сътворяват преданието: „Баща ми разказваше легенди за Демир Баба, а чичо Георги ги тълкуваше...“ (Sevanski 1986: 26).

Демир баба текке, годишният събор на Илинден, 30-те години на XX век: Г. Илиев и Ил. Йорданов, „Дели-Ормана въ картини. Фотографически снимки“, Кеманларъ. Издание на книжарница Ил. Йорданов, 1931 г.

Завръщането към местата и хората от детството е свързано с тяхното опознаване и оценностяване или, както пише Костадин Крайнов в „Завръщане към старите огнища“ (2010) – с тяхното повторно обикване: „Връщам се, за да ги задържа трайно в себе си. Връщам се при гласовете и думите, които за пръв път съм чул, при тревата, небето и цветовете, които за пръв път съм видял“ (Крайнов 2010: 4). Автобиографичната книга на Крайнов е издадена по повод 10-годишнината от смъртта му и представлява едно своеобразно завръщане към спомените на автора, чийто житейски път е неразривно свързан с Пиринска Македония и с Лудогорието.

Костадин Крайнов е роден през 1932 г. в село Годлево, Благоевградско. През 1942 г. семейството му се преселва в село Правда, Дуловска околия. Завършва гимназия в Исперих и Тутракан и висше образование в Агронимическия факултет в София. Завръща се в Лудогорието и работи като агроном, педагог,

журналист, партиен и библиотечен работник в Исперих, Завет и Разград. След 1974 г. е журналист в списание „Йени Хаят“ („Нов живот“) в столицата. След пенсионирането си се завръща отново в Лудогорието. Преждевременната му смърт през 1999 г. го заварва работещ над ръкописа на книга за детството и младежките му години (Краунов 2010: 230). Автор е на пет стихосбирки: „Трептения“ (1967), „Жива вода“ (1977), „Сърцето ми опора търси“ (1992), „Съпротива“ (1998) и „Вик“ (2001, посмъртно), на две документални повести – „Посоката на сърцето“ (1972) и „Вярвай докрай“ (1984), съставител е на сборника „Родолюбиво Годлево“ (1989).

*Среща с Костадин Крайнов в Исперих, 25.02.1988 г.:
Исперих, ННИ-ОФ, Инв. № 5655-а*

В сърцето на Делиормана писателят познава цената на глътка вода („защото този край от памтивека страдеше от безводие“) и „топлото слънце“ на хляба, които премахват всякакви религиозни и социални различия. „Сомун“, пшеничен хляб от грубата, но щедра ръка на съседа „друговерец“ в невиджано сурова и гладна делиорманска зима остава завинаги в неговите спомени като „нетленен знак за човешка доброта“ (Краунов 2010: 133). Сродяването с Лудогорието и неговите хора става неусетно, паралелно с разсейването на набожността, покорена от властващата навсякъде земя и полския простор, които превръщат планинското дете в „едно много земно същество“. В началото то не спира да се удивлява как повечето приятелчета на новия му познайник Ването са турчета, как Ването не прави никаква разлика между тях и българчетата и говори турски като роден език. Гласът на „булиното Янино момче“ е мек и бистър като ручей и леко си проправя път към сърцата на другите. Задружността в Лудогорието предшества т.нар. интернационализъм. Споменът обживява актуалните за онова време събития и явления, преплитайки ги с неугасващите вглени на преданието за делиорманското добросъседство:

Така аз още през първите дни на пристигането ни в този нов свят, получих и първите си уроци по интернационализъм от Ването, осемгодишното

хлапе от село Правда. Ние преселничетата от Пиринско дойдохме в този край надхвани с люта ненавист срещу турците. За нас те бяха страшилища, от друг враждебен свят, в който не може да има помирение. А ето че и те били хора най-обикновени! Хора като нас. Това прозрение, което тогава не можех да изразя с думи, дойде у мен леко, без усилие. Откритието, че Ването дружи с турченцата както с нас българчетата, най-напред ме поразя, после неусетно ме промени и ме убеди, че хората навсякъде са хора. Животът си вървеше по свой път. И някак непринудено отхвърляше от себе си праха на миналото, отместваше руините и преградите му, налагаше своите си права и закони (Краупов 2010: 126).

Делиорманският „интернационализъм“ преди интернационализма, въобще тази задружност, подчиняваща се на законите на живота с неговия „стародавен ритъм“, е неразривно свързана с разтегливото делиорманско време, със способността му „да се влачи“ и съответно със способността на хората да си живеят отмерено, „както са си живели от векове – тихо, кротко, покорно“ (Краупов 2010: 134). Метафора на това време-усещане са вятърните мелници, странните „призрачни паметници“ на Делиормана, които се въртят или твърде бавно, или все по-рядко. От гледна точка на детето става дума за един неизменен свят, „в който за възрастните рядко се случват събития“. Лайтмотив в спомените на Крайнов, също като при Гео Донеv, е именно безсъбитийността, повтаремостта в делиорманското битие: „В това наше село рядко, много рядко се случват интересни неща“ (Краупов 2010: 153). „Важните“ събития в село Правда се изчерпват с появата на някой и друг измамник, обещал чудодейно добиване на вода за селяните. „Стародавният път“ на живота побеждава дори смъртта (за разлика от спомените на писателя от Годлево). Български гробища в селото в началото на 40-те години на миналия век все още няма, а турските погребения приличат на мираж – без плач, вайкане и скръбни жени.

Историческите събития се отразяват в този неизменен (почти островен) свят като „смътни вести“ и тайнствен шепот между роднини (Втората световна война). През лятото на 1944 г. „далечната война“ достига до забравеното лудогорско село като „слабо ехо“ от бомбардировките над съседна Румъния. Единственото „бойно действие“ на местната власт е акция по обезвреждане на мнима бомба, а единствената „жертва“, която село Правда дава в голямата война, е откънатото буренце с ракия на дядо Калчо след преминаването на Съветската армия. Отзвукът от събитията обаче се трансформира от слабо ехо в сърцераздирателен протяжен писък на майка от съседното село Добротица след получено известие за смъртта на сина ѝ на фронта. За пръв път детето се превръща в свидетел на войната и започва да осъзнава времето исторически, дори политически – през „хода на събитията“, да следи новините от радиото в читалището: „И през ум не ми мина да се възторгвам от храбростта на българския войник. Дори не запитах дали има други загинали на фронта от селото. Достатъчно ми беше да знам за дядо Генъвия син“ (Краупов 2010: 193). На пръв поглед в селото все така не се случва нищо особено, но бъдещият поет усеща с цялата си същност, че „времето е съдбоносно“.

По подобен начин преплита усещането за историчност и стародавния ритъм на времето в Делиормана и Борис Илиев (1927-2010) в спомените си, озаглавени „Фрагменти от житието на един закъснял възрожденец“ (2012,

посмъртно). Точно по време на преломните събития на Втората световна война роденият в село Свещари, Исперихско юрист и театровед по професия, краевед и фолклорист по призвание, навлиза в юношеството: „Помня ясно първия ден на войната – първи септември 1939 година. На тоя ден орях с конете ни нивата ни в местността Мандрата...“ (Шиев 2012: 24). Краеведите признават Борис Илиев за историк, визирайки проучванията му за Таньо войвода, а историците го обявяват за краевед и етнограф – заради изследванията му върху историята на цели 11 населени места в Североизточна България и събраните легенди за Демир баба. Ако има „писач“ (по Гео Донев), чието перо не се е „плашило“ да пише именно за Лудогорието, това е именно Борис Илиев. Оттам навярно идва и лайтмотивът за добрата памет в автобиографичните „Фрагменти“: „Когато на 21 юни 1941 г. обаче Хитлер нападна вероломно Съветския съюз, разбра се кой с кого е. Помня добре този ден. Тъкмо бяхме свършили учебната година и аз бях взел годишния си изпит по математика“ (Шиев 2012: 31). Очевидно лудогорският чернозем със стародавния си ритъм „приземява“ и историческите събития („Лятото на 1941 г. мина в тежък труд на полето.“), и религиозните различия: „Работеше се и в неделя. Само на 2 август – на Илинден, като изкарвахме добитъка в гората на паша, можехме за 4-5 часа следобед да идем на сбора на манастира на Демир баба – Железния баща, който се почиташе от християни и мохамедани“ (Шиев 2012: 31-32). Представената по-горе фотография от албума „Дели-Ормана въ картини“ е великолепна визуализация на спомена на Борис Илиев за Илинденския събор на Демир баба текке като метафора на задръжността в Лудогорието:

Незабравими 5-6 глътки отмора и блаженство бяха тия часове, прекарани в красивата долина, изпълнена с народ и гълчава на едно множество от чалми, калпаци, каскети и сламени шапки, бели и пестри копринени забрадки и фереджета, примамаващи сергии и павилиони с бонбони, шекерени герданчета и най-различни лакомства. И лимонада. Лимонада в особените лимонадени шишета, затварящи се с топчета, изстудени в шуртящата вода на целебния извор Петте пръста. (Шиев 2012: 32)

Въпреки тежестите на войната (липсата на газ за осветление, на платове и материал за обувки), авторът признава, че времето за него е текло „нормално“ именно тогава – седенките си продължават, макар и да се осветяват с олио в чаши, а жените все пак изобретяват обувки терлици от плетена беленица. Това са и годините на откриването на Исперихската гимназия в края на октомври 1941 г., а Илиев е част от първия ѝ випуск. Нещо повече, според писателя „големите събития стават от малки недоразумения“ (Шиев 2012: 42). Така акцията на група комунисти и ремсисти по завземане на полицейското управление в Исперих се осъществява на 6-ти септември 1941 г., тъй като по една случайност старият комунист Стоян Божков „разбрал“ от глашатая, че руснаците са „на Дулово“ (а не „на Дунава“) и хукнал да събира групата. Въпреки че, според собственото му признание, не е склонен към прояви на свръхестественото, ярък в паметта на Борис Илиев остава детският спомен за срещата с „бялата кадъна“ в един юлски ден на 1936 г. С облечената в бяло неземно красива жена наред нивята авторът свързва появата на творческия си импулс. Сгъстявайки се максимално, споменът преплита усещането за историзъм, осъзнаването на хода на историческите събития, с преданията на лудогорската земя и се превръща във фрагмент.

БОРИС ИЛИЕВ

е роден на 24 март 1927 г. в с. Свещари, Разградски окръг. Завършил е Юрид. факултет на Софийския университет и театроведство във ВИТИЗ — гр. София. Работил е като юриконсулт в ОТП — Исперих, а понастоящем е главен арбитър в Държавния арбитраж в гр. Силистра.

Първата му сериозна литературна творба е драмата „Неспokoйни нощи“, играна в Русенския народен театър през 1956 г. и предизвикала оживени спорове в местния и централен печат. Втората му драма „Велможата Ванников“ е играна в Силистренския народен театър през 1962 г. Автор е на още три многоактни и шест едноактни пиеси. Написал е също разкази, стихове, фейлетони и пр.

Като юриконсулт в ОТП — Исперих Борис Илиев беше активен член и на литературния кръжок в града. Участвувал е в много литературни четения, речитали и в театралния състав на читалище „Съзнание“. Печатал е много разкази, стихове и други творби в местни и централни вестници и списания. В стиховете му личи зрял творчески опит и голяма любов към поезията.

Борис Илиев участва в първата литературна брошура, събрала творби на исперихски поети – „Исперихски гласове“ (1967): Исперих, ННИ-ОФ, инв. № 2411

Илиев, заедно с Костадин Крайнов, Христо Поляков, Васил Байчев и Благой Димитров, е част от т. нар. „Исперихска литературна петорка“ – една от най-изявените литературни групи в бившия Русенски окръг през 50-те години на XX век. Постепенно „дружинката“ се обединява около Христо Поляков (1927-1992), партиен, стопански и културен деятел, председател на Околийски народен съвет – Исперих през годините на основаване и масовизиране на ТКЗС. Той е автор на сборниците с разкази и очерци „Целувка на стотния километър“ (1972) и „Очи на заем“ (1984), на мемоарната книга „Адил Дервишев“ (1976), на повестта „Максуд се завръща“ (1986) и на недовършения роман „Оставката“ (Илев 2008: 444-445). В спомените на родения в село Богданци, Исперихска околия Поляков, издадени със заглавието „Не мога да се сбогувам“ (1981), дейността на литературния кръжок в Исперих не се вписва в актуалните за онова време „планиране“ и „отчетност“, нито в инерцията на „партийния“ език. Макар че според официалния архив на Исперихския литературен кръжок, запазен във фонда на Исторически музей – Исперих, тематиката в творчеството би трябвало да е масовизирането на ТКЗС, Поляков вижда литературните опити на събратята си по перо по друг начин:

Стиховете на Костадин – зелени, рисува вретенили жита... В строфите на Байчев непременно има птичка – пъстра и сладкогласна, рима, ритъм, стъпка, брой на сричките – всичко при него е безукорно. Борис плава в антични води – вият бури, скърцат въжета, потъват кораби... Благой вече е издал своята първа книга. „Смола от наранен бор“ – тъгата по родния край, по баща и майка, тежката участ на политическия емигрант слагат своя печат над всеки негов стих. Моите стихове – смесица – стара и нова романтика, лирични мигновения и докладни тези... (Polyakov 1984: 205).

Христо Поляков отива още по-далеч – според него в Делиормана „има всичко за един поет“. Той дава и формулата на спомена за Лудогорието – тук „живеят ведно – минало, бъдеще и настояще, приказното и реалното, мечтаното и станалото действителност“ (Polyakov 1984: 232). Ключовата дума е „ведно“. Тя остава ключова дори когато хората от Делиормана спорят помежду си. Така например, както свидетелства авторът, „святилището Демир Баба Теке е и общо, и спорно“ (Polyakov 1984: 236-237). За гробницата на Демир баба, за шесткилограмовия камък, с който си е трошил орехите и лешниците, за огромните му месингови обувки не се спори, спори се по-скоро за самия светец („Свети Илия или Железния баша?“). Но дори този спор не придобива публичен характер, уталожва се в курбаните, които правят „ведно“ на светото място и българи, и казълбаши. В спомените си – в своето джобно тefтерче със задачи, цифри, стихове, Поляков продължава да записва (т. е. да инвентаризира) живи образи (гласове) от Лудогорието и да се удивлява от богатата им душевност. Това са хора като Фетта Исмаилов, председател на кооперативното стопанство в село Средоселци, който сам купува на съпругата си нови дрехи – рокля, обувки, шлифер – и я подкрепя да се облича така. Това са хора като поета от село Зарица Мехмед Мюзекя Джон, който пише стихове в народен стил, на езика на българските турци, без да го „модернизира“; хора като поп Васили, който не се отказва от пушката, хармониката и от навика с песен да поздравява изгрева. Отбелязването/вписването на фрагментите – т. е. подробностите, детайлите, непоследователностите – раздробява, следователно деидеологизира представата за историческия период, за който писателят свидетелства, а именно – периода на изграждане на трудово-кооперативни земеделски стопанства в Исперихска околия през 50-те години на миналия век. Разказът пулсира между линейна последователност и вертикализираща фрагментарност, което го характеризира със специфична „музейност“.

След закриването на околията през 1959 г. Христо Поляков работи в столицата като главен редактор на вестник „Нова светлина“ („Йени ъшък“) и списание „Нов живот“ („Йени хаят“). Около тези две издания, в които се публикуват материали на политическа и културна тематика на български и на турски език, Поляков постепенно събира част от Исперихската литературна петорка (Iliev 2012: 125). Но писателят така и не успява да се сбогува с широката и

хълмиста лудогорска равнина, в която, според собствената му изповед, се срещат старо и ново, минало и бъдеще, ветрове и събития. Затова фрагментът спомен, който отклонява повествованието от неговата линейност в „Не мога да се сбoguвам“ (книга, претърпяла две издания – 1981 и 1984 г.), вплита в себе си и „безкрайните нивя“ с гори и хълмове, и „старите могили“ с легендите и преданията, и „новите заводи“.

Лудогорието (Делиормана) като „място на памет“ за разглежданите писатели е неугасващо огнище, защото е свързано с една „удивителна логика“: „чешо м е временен животът, временна е и смъртта!“. Това е логиката на жените от Делиормана, на това ги е научила земята в четирите сезона на годината, през които „животът умираше и възкръсваше пред очите им, оставил в хамбарите жито така, както човекът трябва да остави в хорската памет спомен за себе си“ (Donev 1988: 124). От друга страна, ако огнището репрезентира музея като културна метафора в избраните литературни творби, това означава, че разтегливото делиорманско време не консервира напълно истински ценното в това битие, не го лишава от жизненост. За разлика от къщите музеи, книгите музеи не са така „идеално“ нарисувани кораби сред морето“, чрез спомените те приютяват живота и пренасят миналото с неговия колорит. Именно споменът отклонява повествованието в автобиографичните текстове, вертикализира го, т. е. го музеализира, минава покрай идеологемите, вплитайки темпоралните показатели (т. е. събитието в неговия исторически аспект), и превръща тези текстове в литературен извор за новата и най-новата история на Лудогорието, в частност на Исперихския край. Споменът едновременно фрагментира и „съшива“ повествованието, „закърпвайки“ неяснотите в разказаните истории чрез свидетелския разказ от първо лице, т.е. чрез вмъкването на собствена гледна точка. Така с творбите си Гео Донеv, Хасан Карахюсеинов – Севарски, Костадин Крайнов, Борис Илиев и Христо Поляков пре-съ-творяват „ведно“ една митологизирана история на Исперихския край, проявяваща се в спомени фрагменти, следи от исторически събития, които живеят в настоящето, но в които универсалното, легендарното в лудогорското битие – жаждата за живот и съзидание, задружността и добросъседството – е постоянно съществуващо.

ЛИТЕРАТУРА

- Donev 1988:** Donev, G. Neugasnali vagleni. Hudozhestveno-dokumentalni eseta i ochertsi. Sofia: Narodna mladezh [Донеv, Г. Неугаснали въглени. Художествено-документални есета и очерци. София: Народна младеж].
- Iliev 2008:** Iliev, B. Rodno Ludogorie. Almanah prinosa za opoznavane na Ludogorieto. Sofia: KPD „Rodno Ludogorie“ [Илиев, Б. Родно Лудогорие. Алманах принос за опознаване на Лудогорието. София: КПД „Родно Лудогорие“].
- Iliev 2012:** Iliev, B. Fragmenti ot zhitieto na edin zakasnyal vazrozhdnets. Sofia: KPD „Rodno Ludogorie“ [Илиев, Б. Фрагменти от житието на един закъснял възрожденец. София: КПД „Родно Лудогорие“].
- Komitski 2019:** Komitski, S. Rakiyata na balgarina – „Ekip 7“, 07.08.2019 [Комитски, С. Ракията на българина – „Екип 7“, 07.08.2019] <https://archive.ekip7.bg/index.php?option=com_content&task=view&id=28369> (status 27.05.2022).
- Kraynov 2010:** Kraynov, K. Zavrashtane kam starite ognishta. Sofia: KPD „Rodno Ludogorie“ [Крайнов, К. Завръщане към старите огнища. София: КПД „Родно Лудогорие“].

- Polyakov 1984:** Polyakov, H. Ne moga da se sboguvam. Sofia: Partizdat [Поляков, Х. Не мога да се сбoguвам. София: Партиздат].
- Protohristova 2016:** Protohristova, K. Temi s variatsii. Literaturnotematichni etyudi. Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski“ s prepratka kam statia na Michael Sikes – Sikes, M. Interpreting Museums as Cultural Metaphors//Marylin Zarmuehlen Working Papers in Art Education, Vol. 10, Issue 1 (1991), p. 3 [Протохристова, К. Теми с вариации. Литературнотематични етюди. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, с препратка към статия на Michael Sikes – Sikes, M. Interpreting Museums as Cultural Metaphors//Marylin Zarmuehlen Working Papers in Art Education, Vol. 10, Issue 1 (1991), p. 3].
- Sevanski 1986:** Sevanski, A. Pred oltara na oganya. Sofia: Balgarski pisatel [Севарски, А. Пред олтара на огъня. София: Български писател].
- Yeşim Bedlek 2016:** Yeşim Bedlek, E. Imagined Communities in Greece and Turkey. Trauma and the Population Exchanges under Atatürk. London-New York: I. B. Tauris & Co. Ltd.